

Ростислав Балабан

ЛЮСТРАЦІЯ ПО-УКРАЇНСЬКИ. ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ: ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Революція Гідності і публічне визнання системної корупції призвели до необхідності проведення люстрації. 16 жовтня 2014 року набув чинності Закон України «Про очищення влади», який, згідно з його преамбулою, визнає правові та організаційні засади проведення очищення влади (люстрації) для захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні. Однак за півтора року люстрація не набрала необхідних обертів, оновлення влади відбувається повільно, і це викликає негативні настрої в суспільстві. Очевидно, що для виходу з глухого кута люстрація повинна стати чітким розподілом між

«старою» і «новою» владою, а сам процес – масовим, швидким та публічним.

Ключові слова: люстрація, влада, корупція.

R.Balaban. Lustration in Ukrainian. Political aspects: challenges and prospects. *The revolution of dignity and public recognition of systemic corruption had led to the necessity of lustration. On October 16, 2014 came into force the Law of Ukraine «About purifying of power» which, according to its preamble, recognized the legal and organizational basis of pure power (lustration) for protection and promotion of democratic values, the supremacy of law and human rights in Ukraine. However, during the year lustration didn't muster it's strength, the process of renovation of power goes slowly, resulting the negative frame of mind in society. Obviously, to break the deadlock, lustration has to become the division between «old» and «new» power, just as the process has to be public, popular and prompt.*

Key words: lustration, power, corruption.

Люстрацією (від латинського *Lustratio* – очищення через жертвоприношення) в давнину називалися релігійно-магічні обряди, які позбавляли хвороб, причини та іншого лиха. У сучасному політичному житті «люстрація» означає виключення з державної діяльності осіб, які обіймали в минулому керівні посади [1, с. 446]; заборону обіймати державні посади окремим фізичним особам протягом певного часу і використовується як своєрідний фільтр для очищення державних органів влади, але не є покаранням за порушення законів і не може замінювати чинне законодавство [2].

Люстрація необхідна за зміни політичних епох, укладів (режимів), тобто в такий момент, коли попередній уклад визнається хибним, і це стосується не окремих чиновників, а політичної еліти в цілому. Йдеться не про репресії, а саме про недопущення конкретних осіб до керівних посад з метою переформатування політичного укладу – причому, йдеться не про порушення закону, оскільки згадані особи могли діяти або діяли згідно з прийнятими правилами і законами. Названа процедура застосовувалася в ряді пострадянських країн, де відбувалася трансформація політичної системи. Від влади усували колишніх керівників правлячої партії, спецслужб тощо, а в деяких випадках – викладачів у вузах.

Відмова від радянського укладу (соціалістичної демократії і планової економіки) і перехід до нового устрою супроводжувалися значним оновленням політичних еліт електоральним шляхом, але в ряді країн законодавчо обмежували доступ колишньої номенклатури в органи влади та участь у ній.

Застосування люстрації у двадцятому сторіччі почалося з денацифікації Німеччини за рішенням Потсдамської конференції [3, с. 170]. Пострадянські люстрації стартували в Чехії з 1991 року, в Угорщині – з 1992; в Румунії – 2012 року. (В державах, що утворилися після розпаду Югославії, окрім Македонії, люстрація не проводилася взагалі).

У країнах ЦСЄ: Угорщині, Чехії, Естонії, Латвії, Румунії – існує особлива процедура перевірки осіб, які обіймають державні посади, щодо їх належності в минулому до керівництва комуністичної партії та служб безпеки [4, с. 446]. Люстрація в країнах ЦСЄ теж мала неоднозначну оцінку і практику. Вона була потрібна не тільки як точка біфуркації режимів, але, що є не менш важливим, як розрив зв'язків (мереж) і можливих впливів, сформованих соціалістичним табором.

Наприклад, у НДР, в Берліні тільки десять відсотків суддів і прокурорів були призначені повторно, і п'ятдесят п'ять відсотків суддів та сорок п'ять відсотків прокурорів – у країні в цілому.

У Латвії ще в 1992 році у виборчому законі існувало положення про необхідність вказати про зв'язок зі спецслужбами, а вже в 1995 році новий виборчий закон заборонив балотуватися колишнім членам компартії і працівникам КДБ [4].

В Естонії закон про люстрацію 1995 року забороняв працівникам спецслужб та лідерам комуністичної партії обіймати керівні державні посади, до 2002 року процес був добровільний, більшість архівів КДБ було вивезено [5].

В Албанії в 1993 році відбувся навіть судовий процес над колишніми членами політбюро. А 1995 року був прийнятий Закон про верифікацію морального обліку посадових осіб, який передбачав спеціальну адміністративну процедуру щодо виявлення зв'язків з попереднім режимом.

У Польщі Закон про люстрацію був прийнятий у 1997 році [6].

А, наприклад, у Чехії, де санкції щодо чиновників вважалися жорсткими, працівникам апарату комуністичної партії і агентам спецслужб заборонялося п'ять років обіймати керівні посади в державі. В Болгарії, де люстрацію оцінюється як м'яка, активістам компартії і викладачам комуністичної доктрини заборонявся доступ до керівних посад у наукових закладах. Люстраційні процеси були характерними для країн Східної Європи після падіння комуністичних режимів, а також у післявоєнній Німеччині, де люстрація стала частиною процесу денацифікації [7].

Наведені приклади однозначно вказують на відхід від радянської моделі політичної системи. Нова політична еліта, яка сповідувала «новий курс» навіть за фонові підтримки суспільства, часто виявлялася неконкурентоспроможною у виборчих кампаніях чи під час призначень через брак ресурсу, в тому числі – адміністративного. Як ми вже зазначали, потреба в люстрації виникає на зламі політичних укладів, але вона також вимагає суспільної підтримки цього процесу. Легітимізуючими стають саме громадські настрої.

На відміну від згаданих вище країн, ідея люстрації в Україні після розпаду СРСР (1991 рік) не була актуалізована з тієї причини, що політичний клас радянської доби фактично трансформувалася в умовно нову еліту. Якщо в країнах Балтії (Литва, Латвія, Естонія), що вийшли з СРСР, радянський режим оцінювався як злочинний, а державна незалежність була синонімом відновлення – через що і постало питання про «очищення» влади, – в Україні незалежність була проголошена в момент розгубленості тодішніх комуністичних депутатів Верховної Ради, до того ж радянський уклад сприймався суспільством загалом лояльно. Кадри політичного класу радянської доби досить легко змінили ідеологічну риторичку, уникнувши конфлікту; і питання про необхідність люстрації публічно постало лише у 2014 році, коли прокотилася хвиля підтримки ідеї «очищення влади», яка увінчалася прийняттям закону. Проте відмежування від радянського укладу чи радянських функціонерів запізнилося аж на двадцять три роки після здобуття незалежності. За цей період відбулася як модифікація «старої» номенклатури в державних органах, так і поява «пострадянських» фінансово-олігархічних груп. Як перші, так і другі не мають ідеологічних установок.

Таким чином, люстрація в Україні відрізняється від такої самої процедури у країнах ЦСЄ запізнілим на двадцять три роки введенням після формального падіння комуністичного режиму, тож уже технічно не може бути «вододілом» між політичними укладами. Люстрації приписують функцію очищення від чиновників періоду президентства В. Януковича (інколи цей час називають «режимом Януковича»), але чиновники були вирощені і виховані аж ніяк не за короткий час його правління і не чинили нічого принципово нового. «Режим Януковича» вів правління, аналогічне попереднім: ані корупція не була його власним винаходом, ані неефективність держорганів – результатом лише його роботи. Сам «режим» не мав жодної ідеології, окрім виборчих гасел, які асоціативно пов'язувалися з Президентом В. Януковичем – на кшталт: «Покращення вже сьогодні» і «Почую кожного». Тому люстрація в Україні відіграє, скоріше, психологічну роль, а саме – підведення підсумку тривалої недовіри «владі» як системі і як образу.

Хоча представники «влади» вдало використовували популярну риторичку, разом з тим держапарат став не інструментом реалізації реформ, національних ідей тощо, а самоціллю – механізмом захисту і примноження матеріальних надбань. Це стало традиційним для представників різних рівнів державно-управлінської вертикалі, за винятком дрібних чиновників. Новий політичний субстрат ладен транслювати будь-яку трендову риторичку.

Апарат як виконавчої влади, так і правоохоронних органів все більше орієнтується на самозбереження, як самодостатня замкнена багаторівнева одиниця. «Подразниками» в цій узгодженій системі є групи (оформлені і не оформлені в партії), що борються за доступ до «влади», або в системі «влади» – за вплив.

В українському суспільстві не виникло відрази до радянського укладу, соціалістичних ідей, соціальних обіцянок. Колишня радянська номенклатура не сприймалась як суб'єкт, а через два десятиріччя нівелювалась і де-факто.

Тому в українському суспільстві не стоїть на порядку денному люстрація як розрив з радянською епохою і радянським укладом. Люстрація актуалізувалась на тлі пропаганди про визнання часу президентства В. Януковича як злочинного. І люстрація потрібна як інститут усунення діячів «режиму Януковича» від влади.

Період президентства В. Януковича був коротким (2010–2014 роки), а тому малоймовірно, що саме за цей час створено «злочинний режим», скоріше за все, це –узагальнюючий образ.

Потреба в люстрації у суспільстві виникла на тлі традиційної недовіри до представників влади (депутатів, чиновників, міліції, суддів та інших), що посилювалася через інформацію про надмірну розкіш їхнього життя. Ця інформація поширювалася переважно на побутовому рівні, а з часом фіксувалася і пропагандою в ЗМІ. В свою чергу, «влада» втратила комунікаційні канали і здатність вести власний діалог і пропаганду з суспільством, а тому сприймалася як окрема каста, на яку був спрямований негативний настрій суспільства.

Дослідження негативних настроїв у суспільстві, які адресуються органам влади, – окрема тема. Але зазначимо, що вагомий сегмент українського суспільства налаштований на патерналізм з боку держави і перебуває в очікуванні надання «чогось», власні невдачі також інтерпретуються як провина влади. В свою чергу, «влада» не пропагує ідей індивідуальної активності громадян, масової участі у власному бізнесі і власної відповідальності громадян за те, що відбувається в їхньому житті, як на індивідуальному, так і на загальнодержавному рівні. Такі ідеї без зламу свідомості лишаються електорально-неуспішними.

Строката мозаїка настроїв і подій надала популярності тезі про люстрацію. Українське суспільство лишається романтичним у сфері очікувань і сприйняття політичних процесів, а тому поширена думка, що однією окремою дією може бути змінений загальний уклад; економіка від стагнації може перейти до процвітання. Аналогічно – від люстрації очікують, що одразу, в один момент, може бути очищена та оновлена політична еліта, чого, зрозуміло, водночас не відбувається; і це, відповідно, посилює недовіру і нігілізм у суспільстві. Так, за даними TNS (ТОВ «Тейлор Нельсон Софрез Україна»), суспільство дало таку оцінку процесу проведення люстрації: вважають, що влада імітує процес люстрації, – шістьдесят сім відсотків опитуваних; а шістнадцять відсотків вважають, що люстрація взагалі не проводиться [8]. Разом ці цифри дають вісімдесят три відсотки таких, хто виявляє недовіру, проти десяти відсотків таких, хто вважає, що люстрація сьогодні відбувається.

Насправді за півтора року (станом на травень 2016 року) під люстрацію потрапили дев'ясот сорок службовців з п'яти тисяч, які мали її пройти, – за словами голови департаменту з питань люстрації Міністерства юстиції України Т. Козаченко. За її даними з трьохсот тисяч держслужбовців потрапляють під люстрацію не більше п'яти тисяч осіб [9]. Тобто, базуючись на цих даних, можна припустити, що виконання люстрації відбулося на вісімнадцять і вісім десятих відсотка. Це означає, що з такими темпами люстрація триватиме ще шість років, що, по суті, суперечить її сутності. Оскільки в європейських прикладах ми стикалися з практикою усунення від керівних посад згідно з люстрацією на десять років, бо цей термін вважається достатнім для переформатування режиму, – українська практика вже демонструє довготривалість люстрації, що означає можливість «форматування» «нового режиму» під себе. Це означає, що ті, хто мав пройти люстрацію, ще тривалий час впливатимуть на прийняття рішень, в тому числі і кадрових, що надасть їм можливість провести у «владу» «своїх» наступників.

Потрібно зазначити, що учасники політичного процесу не є рафінованими політиками в розумінні ідеологічних, політичних менеджерів. Як політика, так і економіка стали клановими, а тому не виключено, що інститут люстрації використовується як своєрідний важіль у конкурентній боротьбі між фінансово-політичними кланами. Серед багатьох інших вагомою причиною підтримки Майдану 2013–2014 років було і те, що «сім'я Януковича» концентрувала прибуткові канали, такі, як корупція в дозвільній системі, митні обладки тощо, чим налаштувала проти себе дрібніші «клани», які раніше жили з цих джерел. Вони не виступили публічно, але ладні були підтримувати протест проти «сім'ї Януковича» матеріально. Відповідно, нині не виключається можливість усунення одних груп іншими за допомогою люстраційних процесів. Адже самі канали надприбутків не знищені.

Проте категорія, яку ми називаємо «фінансово-промислові групи» або – в особі окремих персон – олігархи (можлива також групова комбінація), здатна фінансувати як електоральні політичні проекти у вигляді партій і кандидатів, так і корупційні схеми призначення посадових осіб. Річ у тім, що названі групи достатньо зміцніли, легалізувались і накопичили значний ресурс, що дозволяє їм пересува-

тися в інші політичні табори, а також створювати нові політичні проекти з метою доступу до влади як до можливості контролювання корупційних каналів надприбутків. У тому числі, ці угруповання можуть делегувати «нових» осіб в органи влади, а тому люстрація як така не буде суттєво впливати на їх особисте обмеження. Важливо запустити люстрацію як постійний процес, як контроль над стрімким, неадекватним збагаченням, що може свідчити про «нетрудові доходи» «нових» і «старих» учасників державно-політичного процесу. («Нетрудові доходи» – визначення, властиве для радянського періоду. Тоді воно означало комерційну діяльність, яка була заборонена і частіше називалась спекуляцією. Термін «корупція» не був характерним).

Ще важливіше «демонтувати» самі канали корупційного збагачення, які стали не публічною, але значущою частиною державно-політичної системи. Без реалізації цього принципу люстрація означатиме перерозподіл каналів, які ми назвали «каналами корупційного збагачення» між групами, а не оздоровлення політичної системи.

За віхами правління Президентів в Україні відбувалися такі зміни. За Л. Кравчука (1991–1994 роки) змінилася риторика, проте лишився дискурс радянських ідей, а «радянська» номенклатура залишилася в апараті на всіх рівнях без гонінь і без упередженого ставлення до неї і разом з усіма переживала скрутні часи: розшарування суспільства ще не відбулося. Під час президентства Л. Кучми (1994–1999, 1999–2004 роки) з'явилися перші фінансово-промислові групи, які базувалися на доступі до влади, що означає – до розподілу ресурсів. У той період влада переважно відкривала «нові можливості» індивідуально-наближеним особам, часто – родичам, і обмежувала доступ стороннім. Це період виникнення непублічних груп різного штибу і масштабів та їх зміцнення. Саме вони стали власниками «дохідних» місць і вільних капіталів. Президенту Л. Кучмі приписують здібність уміло розділяти існуючі групи, встановлюючи між ними дистанцію, і не допускати домінування жодної з них. У той же час регіональні групи, які не досягли загальнодержавного рівня, і далі зростали. Почало проявлятися розшарування суспільства, але на тлі відносної або умовної стабільності країні ще вдавалось уникати суспільно-політичних криз. Період президентства В. Ющенка (2005–2010 роки) відзначився

суттєвим послабленням стримування і зсувом противаг між згадуваними групами і, відповідно, розбалансуванням існуючої моделі. Нові призначення стали засобом швидкого збагачення і, вочевидь, спричинили зародження нових груп, підгруп тощо*. Конфлікти інтересів і боротьба за посади перейшли в публічну сферу. Наступний період, при В. Януковичі (2010–2014 роки), став таємним часом «збирання земель», а саме – концентрації наявних ресурсів і каналів збагачення і, відповідно, усунення від джерел дрібніших груп.

Суспільство відбулося як розшароване, але зберігало загальний соціальний спокій. Фактично відбувалося вибудовування стільникового суспільства – закритих груп у межах власних інтересів. Спільна локомотивна ідея відсутня. Наприклад, приблизно однакові частини суспільства підтримували і не підтримували євроінтеграцію до силового розгону Євромайдану і розстрілу Майдану.

Нині, за президентства П. Порошенка, стає очевидним, що значимі групи максимально виводять власні капітали з України. Але при цьому економічний уклад не змінився, лишилися тіньові групи, які через доступ до влади накопичують потужні капітали. Вочевидь, за такої моделі суспільства ідеологічні питання не постають. Крім того, такі «вільні капітали» здатні фінансувати партійні бренди незалежно від ідеології, а лише з метою збереження свого доступу до влади, що в перспективі посилить їх ще дужче, а також включати своїх представників в існуючі політичні проекти. «Влада» залишається інструментом збереження і збагачення, як ми назвали, «вільних капіталів». А в здоровій політичній системі «влада» повинна бути інструментом управління без побічних ефектів у вигляді появи олігархів, груп, кланів.

У суспільстві наявні настрої щодо потреб реформ та люстрації. В публічній сфері обертаються ідеї, пов'язані з:

- 1) реформами
- 2) війною (боротьбою за мир)
- 3) євроінтеграцією
- 4) люстрацією

* Ми використовуємо термін «група» як узагальнюючий, оскільки маємо на увазі не тільки «фінансово-промислову групу», а й олігархів, клани та інших суб'єктів описуваного процесу.

Як ми уже зазначили, основне ідейне навантаження на люстрацію – це очищення від укладу «сім'ї Януковича», який, будімо, створений під час короткотривалого президентства В. Януковича (2010–2014 роки) і якому поставлений у провину весь негатив корумпованості і непрозорості політико-правової системи. Одним із принципів очищення якраз і є усунення від державної служби осіб, які перебували на керівних посадах у цей період.

Зауважимо, що система корумпованості і непрозорості не була створена саме В. Януковичем, і навіть не його сім'єю в прямому чи переносному сенсі. Тому маємо розуміти, що усунення конкретних персон від посад не виправить існуючу систему як таку. Окрім люстрації, потрібно змінювати принципи функціонування державно-політичної і, в тому числі, правової системи. Цього поки що не відбувається. Процес обмежується загальнопопулярними виступами політиків про необхідність боротьби з корупцією. Згадаємо, що за часів президентства В. Ющенка (2005–2010 роки) теж набула популярності тема боротьби з корупцією, але на побутовому рівні спостерігалось лише суттєве збільшення суми хабара з тим обґрунтуванням, що через боротьбу з корупцією зростає ризик покарання. При цьому для статистики затримувалися найдрібніші клерки, які просили, наприклад, марки чи папір для служб. Таким чином, система тільки зміцнювалася, а її окремі учасники накопичували гігантські ресурси, якими можна сьогодні фінансувати політичні проекти, вибори, купівлю місць і, зрештою, призначення ніби «нових» управлінців, лишаючись при цьому в тіні.

Система на сьогодні здатна до самозбереження. Лікувати окрему службу чи департамент малопродуктивно. Навіть заміна керівника не виправить ситуацію. Крім того, немає сигналу від Президента, уряду, парламенту до усіх служб і до останнього службовця не просто про необхідність змін, а про конкретні кроки, які потрібно зробити завтра, післязавтра, за місяць і надалі. Окремі служби давно стали за аналогією стільниковими і живуть у своєму форматі. Банальна заміна їх керівників не призведе до зміни якості. Ба, навіть призначення нових стане зародком нової тіньової групи або фінансовим струмочком до існуючих.

Тема люстрації час від часу актуалізується. Відповідні служби здійснюють перевірки, зокрема, податкова перевіряє декларації,

тощо. Але суспільство не бачить люстраційних процесів, хоча цей момент є надважливим у відновленні довіри, позитивному сприйнятті процесів оновлення. Є й інша проблема: групи, про які ми говорили вище, вже відбулись і мають важелі на різних рівнях державної влади, вони гнучкі і потужні, а тому можуть віртуально маскуватися під люстраційні процеси, навіть – легітимізувати себе через люстрацію.

Побічним ефектом бажаного оновлення стала деленізація. Ідейним прихильником деленізації, як і декомунізації, було ВО «Свобода», яке програто парламентські вибори у 2014 році. А деленізація виявилась у формі нищення пам'ятників В.І. Леніна та заміни назв вулиць у різних містах України. Тут стає принагідним приклад країн Балтії, що з пам'ятників радянської доби зробили парк-музей, який служить місцем культурного відпочинку, а можливо, і приносить прибуток. Декомунізація виявилася в протесті проти КПУ, яка фактично була політичним партнером Партії Регіонів, і саме це викликало найбільш негативну реакцію. В свою чергу, комуністична і соціалістична риторика лишається популярною і може використовуватися в різних модифікаціях. Суспільство суттєво збідніло зі стрибком інфляції і стагнацією економіки, а середній клас, як такий, не постав. При цьому ще більшого значення набуває той факт, що групи, які фінансували Партію Регіонів і КПУ, можуть фінансувати як інші функціонуючі партії, так і запустити нові політичні проекти.

Передумови необхідності люстрації

Українське суспільство з 1990-х років традиційно виявляло специфічні настрої щодо довіри державним, політичним та громадським інститутам. Увесь цей період рівень довіри був низьким. Прикладом слугують дані, наведені Інститутом соціології НАН України за період з 1994 по 2010 роки за категорією «цілковита довіра».

Так, «Цілком довіряю уряду» у 1994 році – 2,8%; найвища довіра у 2005 році – 7,9% , а в 2010 році – 2,4% [10, с. 514].

Цілковита довіра Верховній Раді України за період з 1994 по 2010 роки не піднімалася вище 4,1%. За цей же період цілковита довіра судам – не вище 3,1%, міліції – не вище 3,1%, місцевим органам влади – 2,3%. Лише Президент мав пік довіри 16,5% (2005 рік). Такий стан низької довіри лишається як фон усіх політичних процесів.

Окремо зазначимо, що низьким є рівень довіри і недержавним інституціям. Політичним партіям максимальна довіра 1,1%, приватним підприємцям – 2,9%, засобам масової інформації – 4,7% (найвищий показник за період 1994–2010 роки) [10, с. 515]. Українське суспільство демонструє порівняно вищий рівень довіри Церкві і духовенству – 20,2%. А окреме місце займає сім'я та родичі – 70% (найвищий показник за період 1994–2010 роки).

Це може свідчити про дефективність політичної системи, яка з часом все більше автономізувалась і все менше мала каналів комунікацій зі суспільством. Щодо самого суспільства, воно теж вибудувало стільники, причому в межах окремої власної сім'ї.

Разом з тим, низький рівень довіри (або недовіра) не матеріалізувався в протестний рух. Тобто, це явище було латентним (фоновим), і його виявляли соціологи. З одного боку, такі показники свідчили про кризу державно-політичної системи; але з іншого – і про те, що українське суспільство не перетворилося в авторитарне, яке одностайно і цілковито підтримує «вождя». За площадку для висловлювань і дискусій правила «домашня кухня», де коло рідних та близьких мало змогу почути цю критику. Траплявся навіть термін «кухонна демократія», який натякав на те, що громадська думка не доходить до органів влади. В умовах відсутності пропаганди, що виправдовувала «владу», залучення суспільства та інших технологій «випускання пару» – незадоволення тривало і накопичувалось.

Період після 1991 року в Україні дістав неофіційну назву «перехідного». Юридично СРСР розпався, припинив своє існування; Українська Радянська Соціалістична Республіка стала Україною, але не знайшлося предметного орієнтиру щодо того, як розвиватиметься Україна, і не сталося відмови від радянської доби. Тому назва «перехідний період» прижилася дуже легко. Звісно, зауважимо, що в Конституції України було чітко визначено, що являє собою незалежна Україна – демократичну, соціальну, правову державу [11]. Але це був лише своєрідний «дороговказ», який не зміг спричинити і не спричинив «матеріалізації ідеї». Так само, на сьогодні одним із ідеологічних і геополітичних «дороговказів» є славнозвісна теза про євроінтеграцію. Але, віддаючи належне, зазначимо, що такий «дороговказ» ідейно і ідеологічно не розроб-

лений. Знову мусується теза чи обґрунтування, яке використувалося у виборчих кампаніях за добу попередніх Президентів України і фактично зводиться до оптимістичного ствердження – «буде краще». Що саме це означає для особистості і суспільства в цілому, – зрозуміло не дуже добре. Питання полягає не в тому, що з'явилася можливість перетинати кордони, а більшого збіднілому суспільству не потрібно, та й більших можливостей немає. Тому тема реформ лишається умовною, оскільки навіть заради пропаганди не озвучується, що саме реформується, з якою метою і з якими конкретними завданнями.

Потрібно зазначити, що влада (тобто представники державних органів) і обрані політики, які в суспільній уяві разом уособлюють абстрактну «владу», не демонструвала єдності з народом навіть на рівні піару, хіба що за винятком коротких виборчих кампаній. З іншого боку, не було інститутів комунікації «суспільство – влада». Ситуація залишається незмінною і досі. В суспільній свідомості на побутовому рівні «влада» сприймається як окрема каста, і це суттєва вада політичної системи. Саме через це такої великої популярності одразу набули на українському телебаченні дискусійні передачі.

До появи і поширення ток-шоу політичний клас навіть не потребував спікерів, які насправді виконують функцію комунікаторів з суспільством. Їх бракувало як у партійних структурах, так і серед парламентарів. Насправді спікери адаптують суспільну думку і, в ідеалі, виносять її у площину обговорення – і в партійно-політичне середовище, в тому числі. Таким чином суспільство відчуває себе залученим до політичного життя. Натомість дискусійні політичні передачі з залученням політиків з'явилися із запізненням. Їх флагманом можна вважати передачу «Свобода слова зі Савіком Шустером», що вийшла на екрани в 2005 році. Ток-шоу, на яких обговорюються актуальні політичні питання, важливі як комунікаційний елемент, але вони не спроможні задовольнити потребу в повноцінному каналі комунікації. Суспільство має відчувати свою участь, свою дотичність і свій вплив на життя країни. Натомість суспільство все більше відчувало себе автономно – відокремленим, відірваним від влади.

Це є факт, що в Україні слабке самоврядування, громадські організації надатомізовані, політичні партії, незважаючи на декларовану

чисельність, і досі лишаються і камерними (чи клубними), і авторитарними, громадські ради при державних органах виконують лише номінальні обов'язки. Важко назвати якісь інші сфери, в яких суспільство в особі громадських лідерів та експертів мало б змогу дійсно впливати або ж принаймні демонструвати вплив. Таким майданчиком не стали навіть ЗМІ; дарма що люстрація могла б правити за один з рецепторів відчуття впливу суспільства на політичний клас, а ЗМІ – надавати цьому процесу публічності.

Пропаганда могла симулювати народний вплив, як свого часу, в Радянському Союзі (до якого належала і УРСР), існував культ виборів і плекався образ народного депутата і образ вождя, які всі разом говорили про верховенство народу, важливість народної думки тощо. Українська держава з перших кроків незалежності (1991 рік) не переймалася проблемами пропаганди, і ми вважаємо це значною помилкою, упущенням, яке і досі не виправлено. Сьогодні не використовується термін «пропаганда», але звучить синонімічний – «інформаційна війна». Про останню частіше чуто, що Україна програла або програє інформаційну війну з того чи іншого питання.

З іншого боку, «влада» вибудовувала стільник, який проявлявся в демонстрації відокремленого життя. Як не дивно, це – охорона, маєтки, демонстрація розкоші, паркани навколо адміністративних установ, відсутність знакових символів єдності з народом* тощо. Віддаючи належне, маємо вказати, що спроби звернення до народу все ж таки траплялися, – як Президент В. Ющенко (лише в промовах) звертався до громадян: «Мій народ, моя нація», – так і Президент В. Янукович (лише у передвиборчих слоганах) обіцяв: «Почую кожного». Але і ці намагання за відсутності інших значущих символів говорили про зверхність лідера, а все разом перетворювало політичний клас у політичну касту.

Поява дискусійних політичних ток-шоу вимушено стимулювала зміни в політичному класі, який тепер віднаходить спікерів. Але ЗМІ повинні стати не тільки каналом комунікацій, але й громадським

* Щодо знакових символів: наприклад, на початку 90-х Б. Єльцин в РФ їхав на автобусі, і це трансливали ЗМІ; В. Ющенко як голова Нацбанку виходив дивитися на обмінники, тощо.

інструментом люстрації. Люстраційні процеси треба висвітлювати. Одна із важливих функцій люстрації – психологічна, а саме – можливість відчувати, що зміни відбуваються. Як суспільство бачило масовий набір нових поліцейських, і це було очевидним, так повинно бачити набір нових чиновників, нових суддів, нових прокурорів, нових податківців, і так само – масово.

Українська радянська номенклатура після 1991 року трансформувалась у владний клас під новими брендами, а також у фінансові групи, що задіяні не тільки у бізнесі, але і у фінансуванні політичних процесів і політичних призначень. У цей же період на основі приватизації, набуття владних важелів і учинення кримінальних дій – постали олігархічні клани, яким, у принципі, теж потрібно консервувати ситуацію. Все це відбулося в так званий «перехідний період»; «перехідний» – саме тому, що ані держава, ані суспільство не мали артикульованого вектора розвитку. Цей час можна назвати неозастій за аналогією з «застоєм», яким визначали період правління Л. Брежнєва у СРСР.

Таким був загальний фон, який міг зберігатися в незмінному стані ще тривалий час. Тема необхідності очищення влади звучала в контексті позбавлення від корумпованих чиновників, суддів тощо. Люстрація взагалі не згадувалася як механізм, який потрібно застосовувати на практиці.

Українське суспільство тривалий час мирилося з чиновниками, яких традиційно не любило і яким не довіряло. Під час майданівських подій у 2014 році у ЗМІ з'явилась інформація про скарги, якими володіли Президент В. Янукович і Генеральний Прокурор Пшонка. Інші постаті замовчувалися, ніби не існували взагалі. Люстрація згадувалася лише в контексті недопущення конкретних осіб до влади. До того ж спостерігаємо чіткий сигнал: ЗМІ надають інформацію досить вибірково. Насправді, громадська люстрація за допомогою ЗМІ могла б стати ефективним «лікувальним засобом». Теоретично ми розуміємо, що велика армія чиновників працювала на себе, на створення певних схем, причому ті, хто пропагував демократичні лозунги і навіть прийшов чи повернувся у владу, теж не позбавлені синдрому «пшонки».

Питання очищення влади назріло. Інструментом такого очищення може стати люстрація. Саме вона має бути «вододілом» між

епохами*. Проте люстрація не є наразі і не стане в наступному тими «ліками», які цілковито оздоровлять політичну систему, хоч українське суспільство і покладає традиційну надію на прості і швидкі рішення. У таких умовах відсутність демонстративної люстрації знакових політичних фігур тільки посилить зневіру суспільства у «новій владі».

Україна сьогодні в черговий раз стоїть на порозі реформ. Люстрація, як така, може стати актом оновлення політичного класу або актом боротьби політичних кланів. Зазначимо, що «конгломерат» політиків, системних корупціонерів, криміналу і комерції, який явно володіє потужним ресурсом, навряд чи поступиться «свого» лише через букву закону: закон і раніше говорив, що заборонено красти, брати хабарі тощо. Але ж працювала ціла система державних органів, яка протидіяла закону, або контролювала його, або знаходила спосіб обійти. Ми можемо припустити, що під егідою люстрації запрацюють подібні схеми «відбілювання», коли посади почнуть обіймати «нові» особи, але насправді вони і далі обслуговуватимуть уже наявні клани.

Офіційно в Україні завжди засуджувалася корупція, тривала боротьба з нею, навіть відкривалися кримінальні справи і створювалися спеціальні програми; також наявні Закони «Про боротьбу з корупцією» [12, с. 240]. Разом з тим, корупція стала не значним недоліком державно-політичної системи, а фактично – системним елементом. Так, за оцінками експертів, за рівнем корупції Україна в 2014 році посіла 145-те місце з 175 [13]. Тож і люстрація за аналогією з боротьбою з корупцією може стати номінальною.

За «гамбурзьким рахунком», Закон не набрав обертів. Кількість звільнених або тих, хто пішов у відставку, не впливає на впевненість суспільства в тому, що дійсно відбувається оновлення влади, що настає доба певної політичної справедливості. Наприкінці 2014 року Венеціанська комісія зауважила невідповідність норм закону, і, очевидно, він ще буде змінюватися. Вже від нового парламенту

* Для довідки. В Польщі Закон про люстрацію прийнятий у 1997 році, в Литві – 2010 році, а відповідна комісія діяла з 2000 року; у Латвії Законом про вибори 1995 року заборонена участь колишнім членам компартії і працівникам КДБ СРСР; в Естонії – в 1995 році.

залежатиме специфіка люстрації: чи стане вона занадто м'якою, чи помітною для суспільства. Очевидно, що виникнуть юридичні прецеденти повернення у владу. Однозначним є те, що люстрація без одночасних реформ залишається абсолютно недієвою. Активні виступи і розмови про люстрацію під час парламентської кампанії 2014 року і відсутність знакових символів, що свідчили б, що вона відбулася, призведуть лише до появи зайвої галочки у довгому переліку громадської недовіри.

Тим часом чинний Президент П. Порошенко домігся можливості з січня 2015 року на власний розсуд скасовувати люстрацію щодо певних категорій. Це може сигналізувати про одне – про наявність «ручного» управління, а отже, кланового підходу до цієї справи. Насправді чиновники першої величини, що залишилися на своїх посадах і які були задіяні в корупційних схемах, зможуть відновити ці схеми; і, швидше за все, так надалі і станеться, з тією тільки різницею, що схеми будуть більш витончені та ретельніше приховані.

Окрім приховування конкретних фактів, механізмом уникнення люстрації стало відрядження в АТО, не обов'язково на передову і терміном – не довше доби.

Понад те, червень 2016 року відзначився тим, що Конституційний Суд України розглядав Закон «Про очищення влади», і виникла неабияка загроза його нівелювання, ба, навіть – скасування.

Таким чином, враховуючи повільність процесу, люстрація не стала інструментом Революції Гідності й інститутом політичної системи.

Відсутність публічного процесу люстрації – що є актуальною проблемою і сьогодні – лише збільшує громадську підтримку недемократичних заходів «вуличної люстрації»: маємо на увазі побиття політиків, одягання на голову смітника, виштовхування з кабінетів тощо. Суттєва системна вада полягає в тому, що і ті політики, які прийшли до влади на «хвилі майдану», теж не вміють будувати і не вибудовують площадок комунікації. Скелет системи, яку ми назвали непрозорою і корумпованою, залишається стабільно незмінним. Формальне скорочення чиновників на десять відсотків, яке урочисто задекларував Прем'єр А. Яценюк під час презентації програми уряду, не змінить якості апарату в цілому. (Про скорочення чиновників говорилось і за попередніх Президентів).

Зрештою, відсутність символів реальних змін призведе не лише до зміцнення недовіри, але і до посилення настроїв «вуличної люстрації». Причому потрібно врахувати той факт, що частина суспільства тепер володіє зброєю і набула бойових навичок у зоні АТО з обох боків конфлікту, через що і мирні громадяни про всяк випадок здобули зброю. Збіг хвиль недовіри; незадоволення; відсутність знаків реальних змін і повернення озброєних осіб може призвести вже не до мирних протестів, а до озброєних бунтів. До того ж, треба врахувати, що ті сили, які хочуть продемонструвати хибність теперішнього розвитку, радо підтримають такий сценарій подій. До них зараховується і частина політичного класу України, і ті, що належали до політичної еліти і так чи інакше потребують реваншу, але вже обмежені у можливості зробити це легальним електоральним шляхом.

Одна з реформ, яку потрібно реалізовувати негайно, – це створення комунікаційних каналів «суспільство – влада» і, відповідно, площадок взаємодії.

Люстраційний процес може стати як підсумком, так і початком нового етапу нової політики. Знов-таки зауважимо, що люстрація може не спрацювати як самодостатній механізм. Не треба плекати оманливих ілюзій та марних сподівань, адже люстрація може бути використана як знаряддя помсти або протидії конкуруючих кланів, які наявні в Україні, хоча і не завжди публічні.

2014 року був прийнятий Закон про люстрацію. Саме на нього повинна покладатися місія очищення влади, як технологічно, так і психологічно. Суспільство повинно відчуті його дію і повірити в реальність цього процесу. Непомітне, недемонстративне проведення люстрації лише дискредитуватиме цей процес і законсервує недовіру до державно-політичної системи, створюючи проблему, яка все одно потребуватиме розв'язання. Повільне протікання люстрації, що ми констатуємо у 2016 році, фактично нівелює можливість «вододілу» між політичними епохами, а отже, все реальніше перетворюється на засіб кланової конкуренції за владні повноваження і ресурси, оскільки застосовується не масово і всеохоплююче, а дискретно.

Люстрація мала стати ідеологічним «вододілом» між політичними епохами і укладами. Причому попередніх політичних епох маємо дві: це радянська доба до 1991 року та період незалежності

до 2014 року, до якого зараховують формування дефективної демократії і корупційного укладу. Щодо радянських чиновників (епохи до 1991 року) – цей процес запізнілий, оскільки вони адаптувалися, нівелювалися, відійшли на задній план і, зрештою, породили нащадків. До речі, має йтися не тільки про радянських чиновників, але й про працівників спецслужб радянської доби, що викликало особливу увагу в європейських практиках люстрації, а в українському варіанті майже не актуалізувалося.

Експерти вказують на те, що люстрація може бути оскаржена в судовому порядку. Але це найменша небезпека. ГО «Громадський люстраційний комітет» у річному звіті за 2015 рік подає низку виявлених порушень і протидій люстрації з боку державних органів, зокрема, відомств, таких, як: приховування інформації про службовців; звільнення за переведенням на іншу посаду; зловживання нормами Закону; отримання статусу учасника АТО тощо [14]. Це свідчить про те, що без постійної уваги і пресингу ззовні державних органів люстрація може дрейфувати до формату імітації.

Висновки

1. Люстрація є політичним «вододілом», але не гарантією якісних змін. По-перше, «нові», які обіймуть звільнені посади, не позбавлені бажання швидкого збагачення за рахунок корупції. Такий досвід свого часу демонструвала «молода команда» мера Києва Леоніда Черновецького, коли назва «молода» не стала символізувати позитивних змін, а от оборудки їй приписують досить значимі й інтенсивні. Так і тепер – прихід «нових» може не привести до якісних змін, особливо, коли їх просуватимуть (лобіюватимуть) у державні органи «старими» існуючими групами.

2. По-друге, існує вагомий недолік, який не стосується саме люстрації, – це те, що в Україні де-факто відсутня школа виховання і вирощування політичних кадрів – політичної еліти і адміністративних менеджерів.

3. Третє питання – це те, кого прагнуть люструвати, нині є представниками вже сформованих олігархічно-адміністративних кланів. Мета останніх – не збереження конкретної ідеології, а саме примноження капіталів і збереження того, що дістало назву «схеми». Тому немає жодних перешкод, аби змінити ідеологічну

риторику і делегувати своїх представників у владу, навіть відійшовши від публічної політики.

4. Не менш вагомим є те, що олігархічно-адміністративні клани вже сформовані і потужні не тільки організаційно і фінансово, але й інтелектуально, – в тому розумінні, що «схеми» (оборудки) можуть видаватися цілком легальними в правовому полі, а набувачі вигід взагалі формально не дотичні до них.

5. Легітимізацію люстрації надають суспільні настрої, і не менш важливо те, що її процес має бути публічним, як мінімум, на прикладі знакових осіб. Відсутність інформації зводить якість люстрації нанівець.

6. Небезпечно і те, що суспільні очікування передбачають дуже ілюзорні процеси очищення суспільства і влади: багатьом громадянам здається, що одна проста дія має стати рішенням багатьох застарілих проблем. В їх число автоматично потрапляють також проблеми особисті: незадоволення життям, низькі доходи, і, до купи, загальнодержавні, такі як корупція, неефективність держaparату тощо. Але люстрація не є рішенням такого сплетіння проблем. Представники влади не набудуть кришталевої чистоти та прозорості, влада не стане ефективною і корупція не зникне. Це означає, що в суспільстві – на тлі відсутності потужної пропаганди – підніметься нова хвиля незадоволення.

7. У структурі політичного класу вже сформовані потужні групи, які представляють неопублічні структури і яким під силу як фінансово, так і через владні канали пролобіювати нові кандидатури замість люстрованих постатей і таким способом зберегти вигідну для них ситуацію. Тому моментальна люстрація в українських умовах апіорі буде неефективною. Люстрація принципово не вплине на обмеження фінансово-промислових груп, оскільки останні так організовані, що можуть делегувати «нових» учасників процесу.

8. Непублічні групи, які називаються фінансово-промисловими групами, в деяких випадках – клани або, персонально, – олігархи, не просто мають доступ до влади чи лобістів, а вже є основою державних структур. Вони насправді виникли не за часів президентства В. Януковича, а формувалися під час усього пострадянського періоду.

9. Технічна перепона новій якості політичної еліти лишається у площині, пов'язаній з виборчим процесом, а саме – те, що виборчі кампанії є занадто дорогими, а їх фінансування лишається інтересом окремих фінансово-промислових груп в особі окремих олігархів. Таким чином набрані у список кандидати є де-факто захисниками інтересів тієї фінансової групи, яка їх прийняла, тобто – представниками великого капіталу. Це означає, що навіть використовуючи популістську чи соціально-орієнтовану, чи будь-яку іншу риторику, ці представники технічно реалізовуватимуть потреби великого капіталу. Відповідно, звертатися до питання дотримання інтересів пересічних громадян немає жодних стимулів, окрім короткого періоду передвиборчої кампанії.

10. Модель фінансування політичних партій залишається тіньовою. Та частина, яка є публічною, в десятки разів менша за реальні витрати. Тому ми можемо припустити гіпотетично кілька варіантів фінансування: одноосібний або коли два-три суб'єкти консолідують капітал. І перший, і другий не виключають «дрібних» фінансових уливань, але без права вирішального голосу. За експертними оцінками, для прикладу, співфінансування в обсязі одного мільйона доларів не вважається вагомим. Таким способом для «грошових мішків» відкрито потужний канал реінкарнації.

11. Фінансово-промислові групи, які мають регіональні корені і не отримують доступу до центральної влади, запустять процеси задля консервації свого домінування в регіоні або відторгнення регіону від України. Бажання центральної влади зберегти регіон може підштовхнути до кулуарних домовленостей з такими фінансово-промисловими групами і віддати на відкуп ту чи іншу територію, що ще гірше вплине на перебіг реформ.

1. Політичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів/ за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.

2. Рік люстрації в Україні: історія перемог та саботажу. Звіт громадської організації «громадський люстраційний комітет» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lku.org.ua/>

3. Стогова О.В. Люстрація як передумова ефективної боротьби з корупцією / О.В. Стогова // Сучасне суспільство. – 2016. – Випуск 1 (11). – С. 170.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://itar-tass.com/info/1448684>
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://newvv.net/politics/ukraine/228904.html>
6. Бойцова В. Люстрация в Центральной и Восточной Европе. Акт справедливости или способ легитимации новой правящей элиты? / В. Бойцова, Л. Бойцова // Правозащитник. – 1999. – № 3.
7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/lyustraciya-v-ukraine-hto-takoe-i-kogda-proizoydet-501948-501948.html>
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tns-ua.com/news/ukraintsyi-shitayut-hto-v-realnosti-lyustratsiya-ne-proishodit-issledovanie-tns>
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3679031-ministr-za-pivtora-roku-luistruvav-940-chynovnykiv>
10. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра ек. н. В. Ворони, д-ра. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
11. Конституція України.
12. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія / Є.В. Невмержицький. – К.: КНТ, 2008. – 368 с.
13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Корупція_в_Україні
14. Рік люстрації в Україні: історія перемог та саботажу. Звіт громадської організації «Громадський люстраційний комітет». – К., 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lku.org.ua/>